

ОСОБЕНИ ПОГРЕБЕНИЯ У МЮСЮЛМАНИТЕ СУНИТИ В БЪЛГАРИЯ

Илияна Ганчева-Акдаг

THE PARTICULARITIES OF TRADITIONAL FUNERAL CEREMONIES OF SUNNI MUSLIMS IN BULGARIA

Iliyana Gancheva-Akdağ

Abstract: *In the traditional ritual practice of Sunni Muslims, several types of funerals, which differ from ordinary funerals, are known. They are defined as particularities or irregular funerals. Their irregularity is expressed in the fact that they are performed without the well-known care for the dead body i.e. the deceased is not buried according to the norm established by tradition and Islam. In most cases, the funeral features are determined by the actual or imagined features of the deceased, and more specifically by the traditional assessment of those features. The subject of the study, are two groups of Sunni Muslim – Turks and Bulgarian Muslims. The irregularity of these funerals is associated with: Omission of basic and obligatory for funeral rituals, such as: bathing the dead body or performing of the specific mass funeral prayer (cenaze namazi); Burial outside the cemetery; Specific features of the tombstones.*

Keywords: *particular funerals; irregular deceased; Sunni Muslims; cemetery; funeral prayer.*

Обичаите и обредите при смърт и погребение заемат важно място в обичайно-обредната система на мюсюлманите и са тясно преплетени както с традиционния светоглед, така и с религиозния канон. От всички семейни обичаи и обреди те са най-консервативни, а основната им част днес е не само жива, но и активна. Техният системен характер, жизненост и относително запазена цялост се обуславя от няколко типа специфични отношения. Първо, в тази група обичаи се осъществяват строго регламентирани социални отношения между индивида, семейството, семейно-родствената група и целия обществен колектив. Второ, чрез обичаите при смърт и погребение хората установяват контакт със света на мъртвите [Габровски, М. 1994, с. 191]. Това е един непознат за живия човек свят, а неговата неизвестност обуславя силно изявен култ към мъртвите и вяра в задгробния живот. Както при всички народи и религии по света, така и при мюсюлманите, понятието „култ към мъртвите“ се разбира като отношение на почит и уважение към мъртвите, характерни за всички исторически епохи от развитието на човечеството. От своя страна, вярванията и представите за задгробния свят и живот мотивират отношенията на живите към умрелия и се формират въз осно-

ва на реалния свят и живот на човек, които своеобразно отразяват. Настоящото изложение фиксира само онези отношения на живите към умрелия, свързани с вярата в задгробния живот и култа към мъртвите при мюсюлманите сунити, които придават по-особени качества на някои покойници, а оттам и правят по-различни техните погребения от нормалните. Обект на изследване както по публикувани източници, така и по теренни материали са две групи мюсюлмани сунити – турци и българи мюсюлмани.

Традиционната обредна практика на мюсюлманите сунити познава няколко вида погребения, които се различават от обикновените. Те се определят като „особени“ или „нередовни“ погребения и по своята същност представляват структурни и функционални изменения на погребалната обредност за лица, които според народните и религиозните представи са починали неестествено или са възприемани като големи грешници. Такива „особени“ покойници притежават различен социален статут – те са изключени от своята социална и конфесионална общност или поради характера на своята неестествена смърт (убити, самоубийци, починали от природни бедствия или болести), или поради характера на своя греховен живот (убийци, злосторници, магьосници, идолопоклонници), или не са преминали през всички етапи от жизнения цикъл (починали деца) [Лозанова, Г. 1989, с. 18]. Нередовността на погребенията им се изразява в това, че те се извършват без познатите грижи около приготвянето на тялото, т.е. покойникът не се погребва по установената от традицията и исляма норма. При този тип погребения е налице пропускане на основни и задължителни за нормално погребение обредни действия, каквито са измиването на покойника и извършване на характерната масова погребална молитва (известна сред мюсюлманите като *дженазе намаз (cenaze namazi)*). В други случаи нередовността се обуславя от мястото на погребване, което е извън гробището, или пък някаква специфична особеност на надгробните паметници.

Задължителен и много стриктно спазван елемент от погребалната обредност на мюсюлманите сунити е измиването на покойника. Вярва се, че човек трябва да напусне този свят чрез очистителната сила на водата. Това измиване се прави по строго определени религиозни правила и е напълно кораническо. След като се измие, покойникът не се облича с дрехи, а трупът само се обвива с бяло платно¹, като дори и главата е скрита. Използваният за погребението бял плат се нарича *кефин*, който при жените е по-дълъг. Така увитият мъртвец привързват на три места (главата, кръста и краката) или на две места (главата и краката). По този начин тялото е готово за задължителната погребална молитва „дженазе намаз“, която се изпълнява само от мъже и е от типа изключителни молитви. При изпълнението на тази молитва тялото се поставя в двора на джамията върху специален плосък камък, наречен *мусалла таш (musalla taşı)*. Мъжете са обърнати в посока към Кааба, както и мъртвият. Тази молитва е масова и трябва да се изпълнява групово от всички присъстващи мъже: „*Когато в едно населено място почине някой, всички*

---

¹ Съществува хадис с думите на Мохамед: „Обличайте белите дрехи, те са най-чистите и най-хубавите! И увивайте мъртвите си в савани от тях!“ (разказан от ан-Насаи и ал-Хаким, които са го определили като достоверен хадис) [Ан-Науауи, Градините на праведниците, I, с. 79].

жители са в грях, докато не изпълнят „дженазе намаз“. Ако една група го изпълни, отпада отговорността от всички останали, но ако никой не го изпълни, тогава цялата общност е в грях“ (инф. Гюлгюн Гайгаджова).

***

Условно можем да разграничим няколко категории мъртъвци, които мюсюлманите сунити определят като „особени покойници“, а техните погребения се различават от нормалните. Те се фиксират както на терен, така и в религиозния канон.

1. Най-голямата група от „особени покойници“ обединява онези, които се възприемат като особено големи грешници – самоубийци, убийци, магьосници, идолопоклонници, атеисти, отрекли се от исляма, терористи.

2. Втора група, които също се погребват особено, са т.нар. *шехиди* (мъченици).

3. Друга категория „особени покойници“ са починалите малки деца.

Към първата група на „големите грешници“ отношението е крайно негативно както от религиозна, така и от народна гледна точка. Всеобщо е схващането, че най-големият грях е свързан със самоволното прекратяване на земния живот (самоубийството и унищожаване на зачатия плод). Според традиционния светоглед подобен акт съществено се отразява на задгробното съществуване. Хората изключват тези „грешници“ от своя колектив, вследствие на което техните близки не се чувстват задължени да спазват спрямо тях установената погребална традиция [Габровски, М. 1994, с. 204]. В по-ранните исторически периоди най-често погребват самоубийците извън гробището. Както при християни, така и при мюсюлмани вярването за греховността на самоубийството е дълбоко вкоренено у народното мислене, породено от схващането, че заради греха на самоубийците „земята не ги приема“ и затова такива хора не трябва да бъдат заравяни в сакралното пространство на гробището. В тази връзка през 30-те година на ХХ в. сръбският учен Т. Джорджевич дава сведения за легендата за струмишкия саркофаг, в който била затворена млада туркиня, а земята няколко пъти я изхвърляла от гроба [Вакарелски, Х. 2008, с. 372]. Често народното мислене стига и до още по-голяма крайност – погребването на самоубийци в гробището би довело до масова смърт или тежко природно бедствие. В други случаи ги заравят в гробището, но в някой по-страничен край, с което се подчертава отрицателното отношение към самоубиеца и изключването му от родствената и обществена група с числящите се към тях покойници.

Религиозният канон до известна степен е по-снизходителен към самоубийците, отколкото народното обичайно право, и днес тези покойници се погребват нормално. Както в Корана, така и в хадисите изрично е упоменато, че човек няма право умишлено да си причинява болка и да се разпорежда с тялото си, защото то не е негова собственост, а само временно му е подарено, затова самоубиецът извършва голям грях². Няма категоричен текст обаче за особено погребение на такъв човек.

---

² „О, вие, които вярвате... не убивайте сами себе си! Към вас Аллах е милосърден. А който върши това с престъпление и несправедливост, ще го изгаряме в Огъня. За Аллах това е лесно“ [Свещен Коран, 4: 29–30].

„Ние ги погребваме според правилата, за делата им не се интересуваме, защото не хората, а само Господ може да съди човек за делата му в съдния ден и той е в Божиите ръце“ (инф. имам Шабан). Като смекчаващо греховността обстоятелство религиозните водачи на терен допълват и факта, че не се знае, когато човек е посегнал на живота си, дали е бил с разума си. Накрая, когато има някакво колебание или спор по погребалните въпроси във връзка със статута на някои „по-особени“ покойници, днес имамите по населени места се допитват до Главното мюфтийство, което издава фетва (становище) по запитването със статут на закон.

Тази група на нечисти мъртъвци и големи грешници обединява и онези покойници, считани за изключителни злосторници в обществото, за каквито се смятат магьосниците и убийците. От Абу Хурайра се предава хадис, че Пророкът Мохамед е казал: „Избягвайте седемте гибелни [гряха]. Попитали: „Пратенико на Аллах, а кои са те?“ Отговорил: „Съдружаването с Аллах, магията, убийството на човек... упражняването на лихварство, изяждането на имота на сирака, бягството в ден на настъпление и оклеветяването на целомъдрени вярващи жени, които дори не си и помислят“ (всепризнат хадис) [**Ан-Науауи, Градините на праведниците, II**, с. 405]. Коранът също осъжда строго тази група от грешници: „А който умишлено убие вярващ, възмездието му е Адът, там ще векува. Аллах му се гневи и го проклина, и е приготвил за него велико мъчение“ [**Свещен Коран**, 4: 93].

Според народното мислене, вредоносните магии са дело на жени в особено социално положение – стари моми или разведени, както и на хора, лоши и завистливи към чуждото здраве, щастие и богатство. Своите магически знания и умения те получават по наследство в семейството от майка, баба и други роднини [**Бонева, Т. 1994**, с. 30–31]. Най-често обект на магии са момите и ергените, младоженците, младите булки и децата. Извършвани са магически практики и при лекуване на болести. Правенето на магии, с които се вреди на чуждото плодородие и на хората, се преценява от всички като особено тежък грях [**Бонева, Т. 1994**, с. 32]. Отношението към магьосниците е рязко отрицателно и затова вярата в тях е близка до демонологичните представи. За хора, които приживе доказано са се занимавали с магии, не се прави иначе задължителната погребална молитва „дженазе намаз“ и според някои ислямски богослови, трябва да се погребват извън гробището. Ако обаче приживе такъв човек се е разкаял за постъпките си и го е изрекъл пред свидетели, той се погребва нормално.

С големи грехове са обременени и хора, които умишлено и съзнателно са отнели живота на родителите си. Категорично и единодушно е мнението, че след смъртта си такива покойници също се заравят извън гробището и не им се отслужва погребална молитва. Идолопоклонници, друговерци и отрекли се от исляма също принадлежат към групата на грешниците и се погребват извън гробището.

Като покойници с особен статут се възприемат и т.нар. **шехиди (мъченици)**. Те се подразделят в две категории:

➤ Първата са т.нар. „истински“ мъченици – убити за родината, честта, семейството, имуществото си. Особено внимание ислямът обръща на загиналите по време на война. Още от времето на пророците воините се погребват без измиване на тялото и без да се увиват в кефин, „за да не се измие от тях кръвта на мъченичеството“, те са „най-близо до Аллах, чисти са, без грях, отиват направо в Рая,

те са пречистени, няма защо да се мият, направо с дрехите се погребват, а не в кефин“ (инф. Кямиле Алиева).

➤ Втората категория мъченици, са тези, починали от преждевременна (нестествена смърт). Част от тях се погребват нормално, без особености – хора, починали от природни стихии – удавяне, земетресение, гръм и др.; починали от епидемии или заразни болести; също така родилки. Към тази категория мъченици спадат и починалите по време на поклонението (хадж) в свещените места, т.нар. хаджии. По данни на информаторите такъв вид смърт е желана, а самото място, наречено Кааба, се възприема като райска градина. Тези покойници се погребват в дрехите на ритуалното за поклонение облекло (*ихрам*), без да им се покрива лицето [Пеев, Й. 2007, с. 90]. Така дрехата на хаджията става негов кефин.

На гробния паметник на мъчениците задължително се отбелязва, че те са шехиди. В религиозните източници (хадиси) много точно са упоменати основните групи мъченици. Например от Абу Хурайра се предават думите на Мохамед: „Петима са мъченици за вярата: починалият от чума, починалият от стомашна болест, удавникът, загиналият под развалини и мъченикът по пътя на Аллах“ (всепризнат хадис). В друг хадис, разказан от Абу Дауд и от ат-Тирмизи, който е определен като достоверен и добър хадис, се предава: „Който загине, бранейки имуществото си, е мъченик за вярата, и който загине, бранейки живота си, е мъченик, и който загине, бранейки религията си, е мъченик, и който загине, бранейки семейството си, е мъченик“ [Ан-Науауи, Градините на праведниците, II, с. 189–190].

Третата група „особени покойници“ са починалите малки деца. Съществува представата, че те са безгрешни и отиват в Рая, където изчакват майката и се застъпват за нея. Затова понякога мюсюлманите на терен казват, че за жената е хубаво да ѝ умре малко дете [Троева-Григорова, Е. 2003, с. 44]. За починалите малки деца има няколко състояния, които обуславят особеността на техните погребения³. Ако детето е мъртвородено или след спонтанен аборт, т.е. изобщо не е живяло, то не се измива, а се увива само в кефин и не се прави характерната погребална молитва за него. Ако е живородено, дори и един ден живяло, то е вече различна категория и се погребва нормално. По данни на информаторите, ако почине необязано дете, родителите трябва да платят за обрязването на друго, живо дете. От Силистренско пък има сведение, че на починало необязано малко момченце ходжата чупи кутренцето на дясната му ръка, след като го изкъпе и преди да го увие в кефина, като отличителен белег за статута му на необязано.

Накрая бих обособила още една група от особени погребения, свързани не с никакви специфични качества на покойника, които традицията или религията му приписват, а с определени особености на самия гроб или надгробен паметник. С такъв характер са например т.нар. повторни или вторични погребения при българите мюсюлмани в Родопите. Повторно погребение в стар гроб на по-рано починал от семейството може да се извърши след изтичане на определен срок от време, който не е точно фиксиран при мюсюлманите (7–9 години). Българите мюсюлмани събират изкопаните кости в единия край на гроба и извършват новото

³ За основните състояния, които определят особените погребения на малки деца при християните, вж. Лозанова, Г. 1989, Вакарелски, Х. 2008; Генчев, С. 1985.

погребение [Габровски, М. 1994, с. 198]. Трябва да отбележим обаче, че в исляма практиката мъж и жена (или други близки родственици) да се погребват в един и същи гроб е по-скоро рядко явление. За разлика от мюсюлманите, при българите християни тази процедура на повторно погребение е масова и дори има обреден характер. Костите на по-рано погребания родственик се изваждат, измиват се с вино и отново се полагат в гроба до новопогребаното тяло. Когато при разкопаване се окаже неразложен трупът на първия починал родственик, народът го отдава на греховността на погребания [вж. Вакарелски, Х. 2008; Генчев, С. 1985; Лозанова, Г. 1991].

Като „особени“ можем да определим и други погребални практики при българите мюсюлмани, които навлизат през последните десетилетия и набират все по-широка популярност. Те се отчитат като изключително проблемни ситуации от имамите, които извършват погребалните обреди по населени места, тъй като са в абсолютен разрез със строгите коранически правила, по които се извършва погребение в исляма. Например такова нововъведение е поставянето снимка на покойника върху надгробния камък, което вече е все по-масова практика, особено при българите мюсюлмани. Това е отклонение от религиозната мюсюлманска догма, която забранява изображенията в исляма. Като още по-шокиращи имамите на терен определят някои съвременни тенденции сред част от населението, като например желанието на близките починалият да бъде погребан облечен в нови дрехи и положен в ковчег, така, както се погребват българите християни. Всички тези „модерни практики“ отчитаме като „особени“ погребални обичаи, тъй като не само не съответстват на ислямската традиция, но и коренно ѝ противоречат. Вероятните причини за тези, набиращи популярност практики сред българите мюсюлмани, могат да бъдат няколко. От една страна, фактът, че религията с нейните постулати става все по-непопулярна сред младите, съчетана с все още отекващото влияние на комунизма, когато са забранени редица обреди и действия, имащи пряко отношение към ислямската религия, особено що се касае до погребалната обредност. От друга страна, причините могат да се търсят много по-назад във времето. Например според Веселка Тончева българите мюсюлмани са съхранили стари християнски архетипове в мисленето си, което е рефлектирало и върху осъществяването на погребалния ритуал и последващите го поменни практики [Тончева, В. 1998, с. 62].

***

Ако трябва да направим обобщен образ на особените погребения при мюсюлманите сунити, то той би бил една сложна смесица от: религиозно осмисляне и религиозни предписания кое е правилно и кое не; предислямска традиция, изразена чрез култа към мъртвите, отношението към тях и грижите за душите им; народна вяра в задгробния живот и страх от мъртвите; паралели с християнската традиция. Така на ниво „битов ислям“ се получава много интересен „сблъсък“ между класическия кораничен ислям, езически предислямски традиции и съответствия с християнската религия.

Въпреки че прозират следи от по-ранни езически вярвания и представи, идеологическата натовареност на погребалните обичаи при мюсюлманите сунити

е силно повлияна от исляма, а основните обредни моменти от настъпването на смъртта до полагането в гроба и следпогребалните помени следват стриктни религиозни правила. При особените погребения имаме много силен контраст между фолклорната култура и религиозния канон, тъй като оценката, която народната вяра приписва на „особените покойници“, е в противовес с ислямския канон. В народните вярвания водещ е преди всичко страхът от преждевременна и неестествена смърт, както и мисълта за състоянието на душата в задгробния свят [Иванова, М. 2012, с. 226]. Тези вярвания почиват на идеята, че при известни условия умрелият може да се превъплъти и да остане в света на живите като демонично същество, което причинява само злини. С такъв характер в ислямската демонология е вампирът, считан за най-опасния свръхестествен персонаж⁴. Произходът му се свързва с покойник, който по различни причини не е стигнал до света на мъртвите, а е останал на границата между двата свята като демонично същество [Троева-Григорова, Е. 2003, с. 35]. Познати са няколко практики, които народът прилага срещу предпазване от превъплъщаване. Например водата за къпането трябва да се пази, за да не я прескочи животното; мъртвият също се пази, докато е в дома; поставя се железен предмет върху тялото с апотропейна цел и др. [Габровски, М. 1994, с. 194]. Измиването на покойника, изпирането на дрехите му и почистването на къщата, особено на мястото, където е бил положен мъртвият⁵, са също задължителни изисквания. Ако се наруши някое от тях, според вярванията покойникът може да се превърне във вредител, а не в покровител за живите. При българите мюсюлмани до седмия ден на мястото в стаята, където е лежал умрелият, през нощта оставят вода за пиене в един съд и в друг за миене, а заедно с това пазят през цялата нощ да не остане в къщи без светлина. Това се прави, защото се вярва, че душата след смъртта до седмия ден (на места до 40-ия ден) обикаля всички места, където през живота си умрелият е ходил. Вярва се още, че душата влизала и в някое домашно животно и поради това близките се грижат повече за него [Шишков, С. 1906, с. 10]. Качествата, които народната култура приписва на някои покойници с особен статут и особеностите в техните погребения, също са породени от

---

⁴ Друго широко разпространено название за превъплътен мъртвец сред мюсюлманите в Родопите е *дракус*. Според поверието дракусът е невидим, но може да се усеща и чува. Външният му вид, локализацията и неговите прояви в голяма степен се покриват с основните характеристики на вампира [Троева-Григорова, Е. 2003, с. 32]. В Родопите често се използва и названието *джин*. В народната култура джинът се проявява като универсален демон, който приема функциите, облика и локализацията на местните демонични персонажи. В някои случаи се наблюдава и обратният процес – неговото название се пренася върху тях [Троева-Григорова, Е. 2003, с. 201]. Така в народното съзнание образът на вампира често се покрива с този на джина. Според религиозния канон обаче произходът на джина трябва да се търси в контекста на религиозните представи за сътворението на света от Бог [вж. *Свещен Коран*, Сура 72]. Канонът определя, че ангелите са създадени от светлина, а джиновете – от бездимен огън. Живеят в друго, паралелно на нашето измерение, където се хранят, размножават се, могат да бъдат добри и лоши, вярващи и невярващи, но нямат нищо общо със света на мъртвите.

⁵ За обесил се – на същото място се плиска вода – водата изчиства, за да не се появи духът (инф. Шерифе Фехир).

страха от превъплъщаване. Всички тези народни практики и вярвания са в остър конфликт с ислямския канон, който твърди, че след смъртта мъртвият не може да се върне повече сред живите или да има каквото и да било съприкосновение с тях, тъй като душата му отива в друго измерение и приема нова форма на живот. Това обуславя острия сблъсък между класическия и битовия ислям, както и строгите религиозни предписания, които се следват в погребалната обредност.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори

Ан-Науауи, Градините на праведниците, I – Ан-Науауи. Градините на праведниците. Заветите на пророка Мухаммед. Т. I. София: Главно мюфтийство, 2008. [An-Nauaui. Gradinite na pravednitsite. Zavetite na proroka Muhammed. T. I. Sofia: Glavno myuftiystvo, 2008.]

Ан-Науауи, Градините на праведниците, II – Ан-Науауи. Градините на праведниците. Заветите на пророка Мухаммед. Т. II. София: Главно мюфтийство, 2015. [An-Nauaui. Gradinite na pravednitsite. Zavetite na proroka Muhammed. T. II. Sofia: Glavno myuftiystvo, 2015.]

Свещен Коран, преводач: Цветан Теофанов. София: ИК „Труд“, 2008. [Sveshten Koran, prevodach: Tsvetan Teofanov. Sofia: IK „Trud“, 2008.]

Публикации

Бонева, Т. 1994 – Тая Бонева. Народен светоглед. – В: Етнографски проучвания на България. Родопи. София, 1994, 7–50. [Tanya Boneva. Naroden svetogled. – V: Etnografski prouchvania na Bulgaria. Rodopi. Sofia, 1994, 7–50.]

Вакарелски, Х. 2008 – Христо Вакарелски. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. София: ИК „Захарий Стоянов“, 2008. [Hristo Vakarelski. Balgarski pogrebalni obichai. Sravnitelno izuchavane. Sofia: IK “Zahariy Stoyanov”, 1990.]

Габровски, М. 1994 – Минко Габровски. Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Етнографски проучвания на България. Родопи. София, 1994, 191–208. [Minko Gabrovski. Obichai i obredi pri smart i pogrebenie. – V: Etnografski prouchvania na Bulgaria. Rodopi. Sofia, 1994, 191–208.]

Генчев, С. 1985 – Стоян Генчев. Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България, Т. III. София, 1985, 163–206. [Stoyan Genchev. Semeyni obichai i obredi. – V: Etnografia na Bulgaria, T. III. Sofia, 1985, 163–206.]

Иванова, М. 2012 – Мария Иванова. Традиционни особени погребения у българите. – Епохи, 2, 2012, 218–229. [Mariya Ivanova. Traditsionni osobeni pogrebenia u balgarite. – Epohi, 2, 2012, 218–229.]

Лозанова, Г. 1989 – Галина Лозанова. Особености на обредите при погребение на деца у южните славяни в края на XIX и началото на XX в. – Българска етнография, 1, 1989, 17–30. [Galina Lozanova. Osobenosti na obredite pri pogrebenie na detsa u yuzhnite slavyani v kraia na XIX i nachaloto na XX v. – Balgarska etnografia, 1, 1989, 17–30.]

Лозанова, Г. 1991 – Галина Лозанова. Обичаят „второ погребение“ у българите. – Българска етнография, 3, 1991, 52–68. [Galina Lozanova. Obichayat „vtoro pogrebenie“ u balgarite. – Balgarska etnografia, 3, 1991, 52–68.]

Пеев, Й. 2007 – Йордан Пеев. Ислямът и личният живот на вярващия. – В: Ислямът. Кратък справочник. София, 2007, 86–92. [Yordan Peev. Islyamat i lichniyat zhivot na vyarvashtiya. – V: Islyamat. Kratak spravochnik. Sofia, 2007, 86–92.]

Тончева, В. 1998 – Веселка Тончева. Оплакванията на българите мохамедани от Тетевенско. – Български фолклор, 3, 1998, 61–73. [Veselka Toncheva. Oplakvaniyata na balgarite mohamedani ot Tetevensko. – Balgarski folklor, 3, 1998, 61–73.]

Троева-Григорова, Е. 2003 – Евгения Троева-Григорова. Демоните на Родопите. София: IMIR, 2003. [Evgeniya Troeva-Grigorova. Demonite na Rodopite. Sofia: IMIR, 2003.]

Шишков, С. 1906 – Стою Шишков. Култ за умрелите у родопските помаци. – Родопски напредък, 1, 1906, 6–12. [Stoyu Shishkov. Kult za umrelite u rodopskite pomatsi. – Rodopski napredak, 1, 1906, 6–12.]

Списък на информаторите

Гюлгюн Гайгаджова, род. 1972 г. в гр. Гоце Делчев, българка мюсюлманка.

Кямиле Алиева, род. 1940 г. в с. Овчарово, община Търговище, жена ходжа, туркиня.

Сезер Садулов, род. 1991 г. в гр. Кърджали, турчин.

Фатме Мусабашева, род. 1934 г. в гр. Чепеларе, българка мюсюлманка.

Шабан, род. 1987 г. в с. Богутево, община Смолян, имам, българин мюсюлманин.

Шерифе Фехир, род. 1952 г. в с. Широко поле, община Кърджали, туркиня.